

Mensen maken verschil

Persoonlijke perspectieven uit de bezettingstijd in Nederland

Meneer de Rector, dames en heren,

Het is een mooie traditie dat met de Cleveringalezing aan een bijzondere man wordt herinnerd, aan iemand die negenenzeventig jaar geleden protesteerde tegen het ontslag van zijn Joodse collega's. Het is eveneens een mooie traditie dat het ene jaar een onderwerp uit de bezettingstijd centraal staat, en in het andere Rudolph Pabus Cleveringa wordt geëerd met een juridisch onderwerp dat eraan herinnert dat Cleveringa een juridische leerstoel bekleedde, een stempel op zijn vakgebied drukte en in hart en nieren jurist was.

Zoals u zult merken, is dit het jaar waarin een onderwerp uit de bezettingstijd aan de orde komt. Als historica zonder ook maar de geringste juridische kennis komt mij dat goed uit. Ik zal u dan ook niet vervelen met amateuristische uiteenzettingen over juridische kwesties die u gemakkelijk zult kunnen weerleggen of ontkrachten.

Mijn beroep stelt mij wel in staat iets over Cleveringa's rol in de bezettingstijd te zeggen, hem in de geschiedenis van deze periode te plaatsen, en enkele fundamentele overwegingen over zijn uitspraken en zijn rol in de geschiedenis naar voren te brengen. Meer in het algemeen wil ik er hier voor pleiten om naar mensen te luisteren, hun houding en daden te onderzoeken en naar de achtergronden ervan te speuren wanneer zij zich in hun tijd uitspreken en handelen.

Hoewel de persoon en de houding van Cleveringa het uitgangspunt van mijn overwegingen vormen, besteed ik niet uitvoerig aandacht aan zijn leven maar ga ik ervan uit dat de meesten van u de belangrijkste biografische feiten wel kennen, onder ander door de biografie door Prof. Kees Schuyt, die zeker hier bekend is. Ook de geschiedenis van de universiteit in de oorlogsjaren zal bekend zijn, denk ik, door het boek van Prof. Otterspeer. In plaats daarvan wil ik een aantal andere personen aan het woord laten die veel met Cleveringa gemeen hadden, ook al zullen zij elkaar misschien of zeer waarschijnlijk in de meeste gevallen niet hebben gekend. Ook over de geschiedenis van de bezettingstijd zeg ik alleen iets voor zover dat voor mijn verhaal van belang is. Ik neem aan dat u op de hoogte bent van de belangrijkste gebeurtenissen die zich in de periode 1940-1945 in Nederland hebben afgespeeld.

We gaan nu terug naar jaar 1940, preciezer gezegd naar de herfst van dat jaar. De Nederlandse ambtenaren waren op dat moment al gedwongen de zogeheten ariërverklaring in te vullen, een formulier waarop zij moesten aangeven hoeveel Joodse

grootouders zij hadden. En ook al noteerde een lerares uit Arnhem met een bezwaard gemoed in haar dagboek: 'Ik schaamde mij zó, dat ik, o struisvogel, mijn handtekening krabbelde met mijn ogen dicht. Alsof het er daar minder erg om werd!', de meeste ambtenaren leverden de afstammingsformulieren in. Slechts een kleine aantal mensen vermoedde indertijd welke verstrekkende gevolgen deze verklaring en hun handtekening op de zeer korte termijn zouden hebben.

De secretarissen-generaal, die het hoogste politieke gezag in Nederland vormden en ervoor behoorden te zorgen dat dat er onder de Duitse bezetting zo weinig mogelijk in het maatschappelijke leven veranderde, ondersteunden het tekenen van de ariërverklaring. In een brief aan rijkscommissaris Seyss-Inquart kwamen zij tot de slotsom: "Wanneer wij na rijp beraad hebben besloten deze instructie uit te voeren, heeft daarbij de doorslag gegeven dat het hier een tijdelijke maatregel gold (...)". Tegenwoordig weten we dat dit geenszins de bedoeling was van de bezetter, maar dat de verklaring een volgende stap was in het proces van isoleren en uitsluiten van de Joden in Nederland. Ondanks de schijnbaar geruststellende woorden van de hoogste gezagsdragers beschouwde een klein aantal ambtenaren de ariërverklaring als een aanval op het sociale leven en de individuele vrijheid. Een van hen was Hendrik de Graaf, hoofd van de Sociale Jeugddienst op het departement van Sociale Zaken. Op 12 september 1940 kondigde hij uit protest zijn ontslag aan, dat hij korte tijd later toen hij afscheid nam van zijn medewerkers als volgt toelichtte: "Als overtuigd christen en Nederlander kan ik het niet voor mijn geweten verantwoorden, deze vraag [namelijk of en hoeveel Joodse grootouders men heeft] aan wie dan ook, ooit te willen stellen!" De Graaf werd na zijn afscheidstoespraak opgepakt en tot 1943 in verschillende kampen in Nederland en Duitsland opgesloten. Van 1943 tot en met 1945 werkte hij voor de kerk en was hij actief in het verzet.

De Graaf is slechts één van een reeks personen die in de door de bezetter geëiste ariërverklaring een aanslag op de vrije Nederlandse samenleving zag. Weinig mensen gaven echter zo onverbloemd uiting aan hun mening als de Amsterdamse predikant van de Nederlands Hervormde Kerk Jan Koopmans, die in november 1940 de brochure *Bijna te laat!* verspreidde waarin hij de invoering van de ariërverklaring schetste en er openlijk over nadacht hoe de Nederlandse samenleving zich nu diende op te stellen: 'Moet de verklaring of men al dan niet van Joodsen bloede is, nu getekend worden of niet? Moeten wij zeggen: het is wel ellendig, maar wij worden helaas gedwongen, en misschien duurt het ook maar kort? Of moeten we hier als één man niet alleen maar protest aantekenen, maar ook eenvoudigweg om des gewetens wil weigeren op onbehoorlijke vragen te antwoorden?' Hij kwam tot de conclusie dat de Nederlandse samenleving 'deze slag', zoals hij het uitdrukte, verloren had, omdat bijna alle ambtenaren de ariërverklaring hadden ingevuld en ondertekend. Voor verzet hiertegen was het nu 'te laat'. Hij peinsde

erover wat er vervolgens zou gaan gebeuren en hoe de bevolking zich moest gedragen. 'De volgende slag wordt moeilijker. Nu komt natuurlijk het ontslag aan personen "van Joodsen bloede". Of zij in hun ambt of betrekking misschien uitmuntende dingen hebben gepresteerd, zal niet worden gevraagd. (...) Zij gaan eruit!' Ook voor deze 'tweede slag' was het bijna te laat. Maar Koopmans doet een beroep op vooraanstaande vertegenwoordigers van de Nederlandse samenleving: "Als u voortmaakt, mijne herren, is er nog zeer veel goeds te bereiken. Misschien zal de goede houding geen effect hebben? Misschien zal er voor de goede houding geofferd en geleden moeten worden? Is u dan een goed geweten niets waard? Zijt Gij er u van bewust, dat de zedelijke kracht van Nederland verslappen moet naarmate wij ons slap gedragen?? Denkt Gij de gezindheid wel te kunnen bewaren zonder de daad?"

Koopmans noemt in zijn brochure al het protest van de Leidse studenten, zonder daarin expliciet op Cleveringa's toespraak en de daaropvolgende acties in te gaan. De brochure is kennelijk na 26 november geschreven en verspreid. Daarom wil ik een paar dagen teruggaan en behalve Rudolph Cleveringa twee andere personen noemen die, vanuit verschillende invalshoeken, eveneens hun mening uitten over de ariërverklaring en stelling namen. Dat was ten eerste de Joodse journalist Marcus van Blankenstein, die vanuit Londen via Radio Oranje zijn stem liet horen. Eind oktober 1940 veroordeelde hij het ontslag van de Joodse ambtenaren in Nederland en stelde vast dat de bezetters nu 'hun masker hebben laten vallen' en met anti-Joodse maatregelen voor verdeling zorgden binnen de verdraagzame Nederlandse samenleving door de Joodse burgers hun burgerrechten te ontnemen en hen uit te sluiten. Hij kwam tot de conclusie: 'Zover is het dan gekomen in Nederland; en naar wij moeten vrezen zal het van kwaad naar erger gaan.'

Een van degenen die werd getroffen door de Duitse maatregel om op grond van de ariërverklaring eind 1940 alle Joodse ambtenaren te ontslaan, was de rechtsgeleerde Izaak Kisch, privatdocent aan de Universiteit van Amsterdam. Terwijl in Leiden de Joodse jurist Eduard Meijers geen college meer mocht geven – en wiens plaats negenenzeventig jaar geleden hier door Cleveringa werd ingenomen – kon Kisch in Amsterdam nog wel persoonlijk afscheid nemen van zijn studenten. In zijn afscheidscollege noemde hij zijn eigen ontslag 'slechts een kleine tragedie' waarop hij geen invloed kon uitoefenen, maar zijn studenten hield hij voor dat hun rol in de komende tijd misschien een 'grote tragedie' kon inhouden. Zij moesten hun positie bepalen tegenover de 'nieuwe leer' van de nationaalsocialistische bezetters. Hij waarschuwde: 'U zal men uitnodigen, mogelijk zeer dringend uitnodigen, de nieuwe leer te belijden en te verkondigen. Ik geloof dat er onder u velen zijn, die in afhankelijkheid aan Nederlands nobelste traditie de uitnodiging in een geest van tegenstand tegemoet

zullen gaan. Dan zult gij de strijd om de traditie moeten voeren; verliest gij de strijd, dan voltrekt zich aan u de grote tragedie. Wanneer straks de morele en sociale waarden van dit gemenebest in uw handen liggen, zal ik u niet kunnen bijstaan; misschien niet kunnen gadeslaan, wellicht zullen wij elkander niet weerzien.' Gelukkig had Kisch wat betreft zijn eigen toekomst ongelijk. Na zijn ontslag werd hij lid van de Joodse Raad. Hij overleefde zijn deportatie naar Theresienstadt en keerde in 1945 naar Nederland terug. Hij hervatte zijn werk aan de universiteit, waar hij tot hoogleraar werd benoemd.

Naast Marcus van Blankenstein, die vanuit het relatief veilige Londen commentaar leverde op de gebeurtenissen in Nederland, en Izaak Kisch, die als gedupeerde het woord tot zijn studenten richtte, staat Rudolph Cleveringa, die als niet-Jood niet direct door de Duitse maatregel werd getroffen, maar zich daar toch tegen uitsprak.

Hij greep het ontslag van zijn leermeester en collega Eduard Meijers hier in Leiden aan om het woord tot diens studenten te richten om uit te leggen waarom hun hoogleraar niet was verschenen. Uitvoerig ging hij in op Meijers' wetenschappelijke verdiensten, en als jurist stelde hij vast dat een godsdienstige overtuiging geen grond voor ontslag mocht zijn: 'Wij kunnen het niet anders zien, dan dat er niet de minste verhindering voor onze bezetter bestaat, Meijers te laten waar hij was.' Over de emoties die Meijers' ontslag bij hem teweegbrachten wilde Cleveringa uitdrukkelijk niet spreken, en evenmin gaf hij zijn studenten instructies over de wijze waarop zij zich voortaan dienden op te stellen. Maar net als Kisch liet hij wel een glimp van zijn innerlijke roerselen zien. Want Cleveringa moest toegeven dat het soms wel leek dat zijn gevoelens 'als kokende lava' door alle spleten konden barsten die zich onder druk daarvan 'in mijn hoofd en hart zouden kunnen openen'. Doelbewust onthield hij zich ervan de studenten aanwijzingen te geven voor hun toekomstig handelen: "Wij kunnen, zonder in nutteloze dwaasheden te vervallen, welke ik u met klem moet ontraden, thans niets anders doen dan ons buigen voor de overmacht."

In zijn toespraak legde Cleveringa niet de nadruk op Meijers' Joodse afkomst, maar baseerde hij zich op de argumentatie van zijn collega Ben Telders, die al eerder op de volkenrechtelijke problemen bij het ontslag van zijn mede-docenten (aan de Leidse universiteit meer dan dertig personen) had gewezen. De reactie van de studenten liet echter niet op zich wachten. Op 26 november gingen 's middags vrijwel alle Leidse studenten in staking. Zoals u weet was dit studentenprotest voor de Duitse bezettingsautoriteiten aanleiding de universiteit de volgende dag te sluiten. De studenten mochten alleen nog in mei 1941 enige tijd examens afleggen.

In het voorgaande heb ik een aantal personen opgevoerd die zich openlijk uitspraken tegen de anti-Joodse maatregelen die de Duitse bezetters in Nederland hadden

ingevoerd. De reacties op de uitlatingen die ik heb geciteerd, zijn al even verschillend als de uitspraken zelf. De lerares die zich voor haar handtekening onder de ariërverklaring schaamde, vertrouwde haar innerlijke worsteling alleen aan haar dagboek toe. Op haar dagboeknotitie volgden vermoedelijk niet direct daden, wat bij dagboeken ook niet anders te verwachten is. Zeer veel openlijker waren de uitlatingen van Marcus van Blankenstein, die zijn standpunt immers via Radio Orange uitdroeg – wie een radio of geheime ontvanger bezat kon ervan kennisnemen. Maar hoe er op zijn radiotoespraak werd gereageerd is niet bekend. Iemand als Jan Koopmans was er juist op uit een zo groot mogelijk publiek te bereiken. Hij is ook de degene die een beroep deed op het geweten van zijn lezers, die hij opriep eindelijk tot handelen over te gaan en zich in te zetten voor de goede zaak, voordat het 'te laat' was. En dan Izaak Kisch en Rudolph Cleveringa. Als academische docenten spraken zij in het openbaar en zij trokken veel studenten. De toespraak van Kisch was een persoonlijk afscheid van zijn studenten. Zijn eigen situatie verbond hij met het optreden van de Duitse bezetters, vooral tegenover de Joden, en met algemene ontwikkelingen in de bezettingstijd. Hij riep zijn studenten op na te denken over hun toekomstig handelen en een moreel kompas te ontwikkelen. Een onmiddellijke reactie van de kant van de Amsterdamse studenten bleef uit. Toen zij in maart 1943 voor de keuze werden gesteld de loyaliteitsverklaring te ondertekenen óf in Duitsland dwangarbeid te moeten verrichten, is het niet ondenkbaar dat een aantal van Kisch's studenten aan zijn woorden hebben teruggedacht voordat zij het ene of het andere deden, of besloten onder te duiken en daarmee voor een leven in de illegaliteit kozen.

Anders dan Kisch werd Rudolph Cleveringa zelf niet door de Duitse maatregel getroffen. Professor Meijers was het verboden nog een keer op deze plaats te spreken. Cleveringa nam zijn plaats in. Uit de bronnen blijkt dat het Groot Auditorium tot de nok toe gevuld was en dat zijn stem ook in een andere grote zaal via luidsprekers te horen was. Van een klein publiek was dus geen sprake. Vermoedelijk was Cleveringa hiervan op de hoogte, zoals hij ook beseftte welk gevaar hij liep door het openlijk voor zijn leermeester Meijers op te nemen. Dat de studenten na zijn redevoering in staking gingen en de universiteit gesloten zou worden heeft hij misschien vermoed, maar in zijn toespraak repte hij er met geen woord over. Wel had hij er rekening mee gehouden dat hij daarna opgepakt zou worden. Niet voor niets had hij de avond tevoren zijn vrouw gevraagd een koffer voor hem in te pakken. Meer dan zes maanden zat Cleveringa gevangen in de Cellenbarakken in Scheveningen, het zogeheten Oranje Hotel. Later, in 1944, werd hij opnieuw gearresteerd en in Vught geïnterneerd. Zijn toespraak tot de studenten in november 1940 hield hij waarschijnlijk in het volle besef dat hij gevaar liep. En toch nam hij achter het spreekgestoelte plaats.

Waarom heb ik nu deze zes personen genoemd? Afgezien van Izaak Kisch en Rudolph Cleveringa, die elkaar als juristen die aan een universiteit doceerden misschien kenden, stonden zij niet met elkaar in contact. Wat hen echter bindt is hun individuele reactie op een gebeurtenis in de bezettingstijd. Hun houding, hun persoonlijke morele kompas. Het invullen van de ariërverklaring en het daaropvolgende ontslag van de Joodse ambtenaren zette hen aan tot handelen, of het nu een korte dagboeknotitie betrof of een publiek optreden. Het maakt niet uit of zij de openbaarheid zochten of juist niet (de illegaal verspreide brochure van Koopmans en de Arnhemse lerares); of zij de gebeurtenissen als onveranderlijk aanvaardden of juist niet (Kisch en De Graaf); of zij nu zelf gevaar liepen of juist niet (Cleveringa of Van Blankenstein). Geen van hen kon over de gebeurtenissen zwijgen. En dat is precies mijn punt. Alle personen die ik aan het woord heb gelaten – en het zijn slechts voorbeelden van vele anderen die in november 1940 in Nederland leefden – hadden een mening over de gebeurtenissen in hun tijd en gaven daaraan uiting. Ze kozen positie en reageerden op hun omgeving.

Hoe die omgeving daar vervolgens weer op reageerde (zoals in het geval van Cleveringa) of daar niet op kon reageren (zoals in het geval van een dagboek aantekening in Arnhem) is voor mij hier van secundair belang en niet relevant voor mijn fundamentele overwegingen. Het gaat mij om de handeling van de verschillende genoemde personen. Zij hebben iets gedaan, hoe klein hun daad ook geweest moge zijn. Zij hebben geclausuleerd of juist onomwonden hun houding kenbaar gemaakt en hun mening geuit, en daarmee – in welke mate dan ook – aan het ontstaan en het veranderen van geschiedenis bijgedragen.

Jan Koopmans vatte zijn bedoelingen in een brochure kernachtig samen: "Het gaat erom, dat het Nederlandse volk zich in dezen tijd goed houdt; dat het blijk geeft een geweten te hebben; dat het niet bereid is het heele verschil tussen goed en kwaad te laten verdonkeremanen." Andere personen hadden vermoedelijk niet zulke ambitieuze bedoelingen en wilden niet door middel van één oproep of één uiting de loop van de geschiedenis veranderen of maatschappelijke veranderingen teweegbrengen. Maar zij hebben allemaal iets gedaan en een mening geuit, en daar gaat het om.

Misschien wordt het duidelijker waar ik heen wil als ik iets algemenere overwegingen met u deel. 'Geschiedenis' wordt vaak opgevat als iets dat door het handelen van staten, systemen of structuren bepaald of veranderd wordt. Zo zeggen we bijvoorbeeld: 'De Duitse staat (of eenvoudiger: Duitsland) heeft dat en dat gedaan' of 'Het Nederlandse bestuur veroorzaakt die en die problemen.' Staten, systemen, organisaties en structuren worden als zelfstandig handelende actoren beschouwd. Maar is dat wel mogelijk?

Wie is dan 'de Duitse staat' of 'Duitsland'? En wie is 'het Nederlandse bestuur'? Staten noch bestuursapparaten kunnen autonoom handelen, want het zijn altijd individuele personen die actief worden. En alleen wanneer een zeer groot aantal mensen in Duitsland dezelfde mening heeft en daaraan uiting geeft, of wanneer diegenen die de regering van het land vormen en op grond van hun democratische legitimering algemene richtlijnen voor het handelen uitvaardigen, zou je kunnen zeggen dat 'Duitsland' op een bepaalde manier handelt. Toch zijn het uiteindelijk altijd individuen (gewoon natuurlijk met het mandaat, dit te doen) die wetten ondertekenen, brieven schrijven – of toespraken houden.

Donald Trump of Boris Johnson maken het ons wat dat betreft gemakkelijk. Wanneer Trump twittert dat Amerika Groenland wil kopen dan heeft hij weer eens snel zijn mening wereldkundig gemaakt. En aangezien hij nu eenmaal de president van de Verenigde Staten is, bestaat op zijn minst de mogelijkheid dat zijn mening in officieel beleid wordt omgezet. Maar ook president Trump kan niet zomaar Groenland kopen. De parlementen van de Verenigde Staten en Denemarken, de Groenlanders en zeker ook koningin Margrethe van Denemarken hebben ook nog iets in de melk te brokkelen. Donald Trump heeft zijn eigen mening. En als president van de Verenigde Staten krijgt zijn mening, vooral ook door de manier waarop hij die kenbaar maakt, alle aandacht (net als Boris Johnson, die naar een Brexit streeft). Gelukkig kunnen Trump en Johnson niet alléén handelen, wat zij ook zeggen en willen. Ook al zijn zij het die uiteindelijk wetten ondertekenen, toch worden deze van tevoren aan democratische toetsing onderworpen en door de stemmen van andere personen aangenomen of verworpen. Een individu in een vooraanstaande positie kan uiting geven aan vele ideeën en zijn mening ventileren. Maar in een democratische samenleving zijn besluiten over veel mensen verdeeld. In dit systeem is het niet mogelijk dat één individu een verstrekkend besluit neemt en uitvoert.

Maar nu terug naar de 'geschiedenis'. Ik sta hier immers voor u als historica. Vandaag is het niet mijn bedoeling de uitlatingen van Trump of Johnson te becommentariëren (hoe verleidelijk dat ook is) maar gaat het erom onderzoeklijnen te ontwikkelen met betrekking tot de bezettingstijd in Nederland waarmee historici de komende jaren uit de voeten kunnen.

En hiermee kom ik weer terug bij de vraag naar de rol van mensen in de geschiedenis. Het zijn immers mensen die een samenleving vormen, een bepaalde religie aanhangen of tot een bepaalde partij behoren.

Het zijn individuele mensen die beslissingen nemen, misschien neemt elk individu met betrekking tot dezelfde kwestie een andere beslissing. En het zijn individuele mensen die uiting geven aan hun beslissingen, soms op luide toon en voor iedereen hoorbaar, soms

zachtjes en alleen voor zichzelf of in hun dagboek, en soms misschien ook helemaal niet. Vrijwel altijd laat hun beslissing – en in het gunstigste geval ook het uiting geven daaraan – sporen in de geschiedenis na. Sporen in de vorm van dagboeken, brieven, bevelen, krantenartikelen, samenvattingen van lezingen. Misschien ook foto's of schilderijen, en in de moderne geschiedenis ook geluidsopnamen en filmbeelden. Door elke afzonderlijke beslissing, hoe klein die ook is, maken mensen geschiedenis. Zij veranderen iets in de buitenwereld, in hun eigen levenssfeer of alleen bij zichzelf. Elke genomen beslissing leidt tot andere beslissingen, en die laten ook weer sporen na; ofwel omdat iemand zelf nieuwe beslissingen neemt ofwel omdat andere mensen door deze beslissingen worden beïnvloed of erop reageren.

Pas achteraf kunnen de nu levende onderzoekers en mensen vaststellen, zien, onderzoeken en beoordelen welke sporen van de beslissingen van individuele mensen een blijvende indruk hebben achtergelaten, een grotere uitwerking hebben gehad. Het dagboek van Anne Frank, in het achterhuis van een onderduikadres in Amsterdam geschreven, zou na de oorlog wellicht door de schrijfster zelf zijn gepubliceerd (daarom bewerkte en herschreef zij delen van haar dagboek). Dat haar dagboek zou uitgroeien tot een van de bekendste boeken over het nationaalsocialisme en de Jodenvervolging kon Anne bij het schrijven echter niet voorzien, en hangt zeer zeker ook samen met haar levensgeschiedenis en het feit dat dat zij juist niet naar Amsterdam terugkeerde maar in Bergen-Belsen om het leven kwam.

Rudolph Cleveringa was zich er beslist van bewust dat zijn toespraak, die hij op deze plaats en voor een groot publiek hield, bij veel van zijn toehoorders een blijvende indruk zou achterlaten. Dat de studenten na deze rede tegen de anti-Joodse maatregelen protesteerden en in staking gingen, dat de Leidse universiteit door de Duitse bezetters werd gesloten en hijzelf opgepakt, waren misschien mogelijkheden waarmee hij rekening hield, maar hij nam ze niet voor vaststaand aan. En meer nog. Cleveringa hervatte in 1945 zijn hoogleraarschap en ging in 1956 met emeritaat. Dat twaalf jaar nadien ter ere van hem een jaarlijks wisselend gastprofessoraat werd ingesteld en dat aan zijn moedig optreden nog steeds herinnerd wordt, kon hij niet weten en was ook zeker niet de bedoeling van zijn optreden. Niettemin veranderde hij door zijn gedrag en zijn toespraak de geschiedenis.

Wij weten niet hoe de geschiedenis zou zijn verlopen als hij zijn protestrede niet had gehouden, zijn daad niet had gesteld. Maar dit is een onwetenschappelijke vraag waarmee historici zich niet moeten bezighouden. Wel kunnen zij nagaan hoe individuele mensen zich in hun tijd gedroegen, en onderzoeken welke sporen zij hebben nagelaten. Zij kunnen analyseren hoe afzonderlijke mensen zich binnen de hun omringende structuren en systemen hebben gedragen, hoe zij zich hebben opgesteld en welke

meningen zij (in het verborgene of in het openbaar) hebben verkondigd. Door het onderzoeken van individuele, en zeer verschillende mensen – net zo verschillend als een lerares uit Arnhem, een niet-Joodse ambtenaar, een journalist in Londen, een predikant uit Amsterdam, Joodse en niet Joodse universiteitsdocenten – kunnen we veel te weten komen over de wijze waarop systemen en organisaties hebben gefunctioneerd, welke mechanismen daaraan ten grondslag lagen en welke processen zich voltrokken.

Rudolph Cleveringa en Izaak Kisch hebben tot hun ontslag binnen het Nederlandse systeem van juridische faculteiten gefunctioneerd. Met de installatie van het Duitse bezettingsregime veranderde het referentiekader van hun werk en hun leven. Zij werden allebei – de een als Jood, de ander als niet-Jood – met een nieuwe werkelijkheid geconfronteerd, kregen nieuwe contacten, bevonden zich in een nieuwe situatie. Voor Kisch kwamen er vanwege zijn Joodse afkomst in de loop van 1940 nieuwe beperkingen bij. Het ontslag van de Joodse ambtenaren en het onderwijzend personeel gaf hen beiden het laatste duwtje om hun houding kenbaar te maken en hun mening te uiten.

Voor de andere personen die ik aan het woord heb gelaten vormden andere gebeurtenissen – zoals het invullen en indienen van de ariërverklaring – de doorslag om zich, elk op zijn of haar eigen manier, uit te spreken.

Het gaat hier dus om een breed scala aan handelingen en uitingen (en dan heb ik nog niet eens een NSB-lid of een Duitse soldaat in mijn selectie opgenomen). Maar het is een feit dat al deze mensen met al hun verschillende benaderingswijzen, meningen en houdingen geschiedenis hebben gemaakt. Misschien hebben de zinnen die de lerares uit Arnhem in haar dagboek noteerde de wereld niet significant doen veranderen, misschien hebben velen het pamflet van Jan Koopmans weggegooid of verscheurd. Maar niettemin hebben zij eraan bijgedragen dat de geschiedenis zich zo ontwikkeld heeft als zij zich nu aan ons voordoet. Zij hebben hun mening kenbaar gemaakt en zij hebben sporen nagelaten. Kleine sporen wellicht, sporen die je makkelijk over het hoofd ziet. Maar uiteindelijk is het de combinatie van alle bestaande sporen waaruit de geschiedenis bestaat. Elke afzonderlijke geschiedenis is het waard om gehoord en onderzocht te worden, juist ook doordat kleine nuances tot het ontstaan van het totaalbeeld bijdragen. Het zijn immers de mensen die het verschil maken!

Elk individu met zijn of haar meningen, instellingen, houdingen en handelingen maakt het verschil, en verandert – ook al is het maar een heel klein beetje – de geschiedenis. En daarom wil ik besluiten met een oproep: vormt u zich een mening over de gebeurtenissen in uw omgeving, neem beslissingen – maak geschiedenis! En weest u zich daarvan bewust.

Rudolph Cleveringa was een van die personen die geschiedenis heeft gemaakt, en ik beschouw het als een voorrecht vandaag op zijn plaats te staan en tot u te mogen spreken.

Ik heb gezegd.